

Дмитро Гордієнко

КНЯГИНЯ ОЛЬГА: ДИСКУСІЯ НАВКОЛО ХРЕЩЕННЯ

На добу Македонської династії припадає найбільший розквіт Візантійської держави, а з нею й візантійської церкви, яка за підтримки світської влади відроджує релігійну місію і підкоряє своєму впливові слов'янський світ. Вже з середини IX ст. важливим засобом візантійської політики на півночі стає християнізація росів.

Період правління Константина VII Порфірогенета позначився активною зовнішньою політикою й інтенсивними контактами з іноземними дворами¹. Безпрецедентний візит володарки руської держави — княгині Ольги — до столиці Імперії відкрив нову еру в русько-візантійських відносинах і став новим стимулом у діяльності візантійської місії на Русі. Цю подію цілком слушно розцінюють як одну з центральних подій сакральної хронології початкової руської історії. Однак попри те, що дана подія досить широко як на X ст. відображена в джерелах, найважливіші висновки вчених про час, місце і обставини її хрещення, про причини і цілі поїздки залишаються гіпотетичними і є предметом гострих дискусій.

Для дослідження цього питання використовується сукупність всіх трьох комплексів джерел: давньоруських, візантійських та німецьких.

До руських джерел належить низка літописів, а також агіографічні твори, присвячені як безпосередньо княгині Ользі, так і її онуку князю Володиміру. Щодо писемних пам'яток, то всі дав-

---

¹ Див.: *Гордиенко Д. С.* Внешняя политика Константина VII Порфирогенета // Кондаковские чтения III. Человек и эпоха: Античность — Византия — Древняя Русь. — Белгород: Изд-во БГУ, 2010. — С. 219–226; *Gordiyenko D.* The Features of Foreign Policy of Constantine VII Porphyrogenitus // Proceedings of the 22nd International Congress of the Byzantine Studies (Sofia, 22–27 August 2011). Abstracts of Free Communication. — Sofia, 2011. — Volume III. — P. 230.

ньоруські джерела однозначно називають Константинополь місцем хрещення княгині, проте мають розбіжності щодо часу її поїздки до Царгорода, а, отже, і часу хрещення. «Повість временних літ» (далі — ПВЛ) називає ім'я Константина VII Порфірогенета як імператора, який приймав Ольгу² (хоча і не в усіх списках). Низка інших літописів, таких, як Никонівський, Вологодсько-Пермський, Никанорівський, Тверська збірка, Володимирський літописець, більшість московських зводів кінця XV ст.³, Троїцький літопис⁴, Новгородський перший літопис⁵ та Устюжський літопис⁶ називають ім'я імператора Іоанна Цимісія. Однак, ця версія є досить сумнівною, оскільки входить у суперечність з даними інших джерел, у тому числі ПВЛ.

ПВЛ датує подорож Ольги у Константинополь, а також хрещення її патріархом 6463 роком від сотворіння світу⁷, що відповідає (за вересневого року) часу від 1 вересня 954 — 31 серпня 955 р.

З приводу достовірності подій, поданих Літописом під 955 р., в історіографії розгорнулася жвава дискусія. Говорячи про співвіднесення повідомлень Найдавнішого і Початкового зводу, О. Шахматов відмічав, що останній не тотожний першому. Відтак, в основі ПВЛ маємо поєднання, з одного боку, духовних, церковних елементів, а з другого — казкових, народних. Казкові елементи простежуються щодо імператора, духовні — патріарха⁸. Така точка зору була підтримана низкою вчених⁹, серед яких

² Полное собрание русских летописей (Далі — ПСРЛ). Т. 2. — М., 1962. — Ст. 49.

³ ПСРЛ. — Т. 9. — М., 2000. — С. 29; Т. 26. — М., 2006. — С. 18; Т. 27. — М., 2007. — С. 21, 186, 312; Т. 28. — М., 1963. — С. 15, 169; Т. 15. М., 2000. — С. 62; Т. 30. — М., 1965. — С. 21.

⁴ *Приселков М. Д.* Троицкая летопись. — М.-Л., 1950. — С. 82.

⁵ Новгородская первая летопись старшего и младшего извода. — М.-Л., 1950. — С. 113–115.

⁶ Устюжский летописный свод. — М.-Л., 1950. — С. 25.

⁷ ПСРЛ. — Т. 2. — Ст. 49–50.

⁸ *Шахматов А. А.* Разыскания о древнейших русских летописных сводах. — СПб., 1908. — С. 111–114.

⁹ *Полонская Н.* К вопросу о христианстве на Руси до Владимира // Журнал Министерства народного просвещения, новая серия. — 1917. — Ч. LXI. — Сентябрь. — С. 65–66; *Левченко М. В.* Очерки по истории Русско-Византийских отношений / Под. ред. акад. М. Н. Тихомирова. — М., 1956. — С. 222–223; *Творогов О. В.* Повесть временных лет и Начальный свод: Текстологические комментарии // Труды отдела древнерусской литературы. — 1976. — Вып. 30. — С. 3–20.

Д. Ліхачовим¹⁰, на думку якого, до складу ПВЛ вставлено шість стилістично єдиних розповідей про християнізацію Русі, перша з яких (про Ольгу) поміщена під 6463 р. у хронологічну лакуну між 6556 і 6471 рр. Найдавнішого київського зводу 1037 р.

Ймовірно уривок про Ольгу був узятий із її похвали та інтерпольований у текст «Пам'яті і похвали князю Володимирі»¹¹, що була написана близько 1070 р. ченцем Яковом Мніхом. А. Сахаров виділив у ній три основні моменти, що стосуються хрещення Ольги:

- 1) відмічена божественною благодаттю Ольга вирішує відправитися у Константинополь, щоб там прийняти хрещення;
- 2) вона отримує християнське ім'я Олена;
- 3) вона прожила після хрещення 15 років і померла 11 липня 6477 (969) р.

Цю хронологію, можливо, і взяв за основу укладач Початкового зводу¹². Але й ця дата не є безсумнівною. Вважають, що «Похвала» писалась не раніше, як через 40 років по смерті Ольги¹³, а Яковом Мніхом була опрацьована через ціле століття. Але й це датування не є певним, бо є підстави припускати, що «Пам'яті і похвала» могла виникнути і у другій половині XIII ст. у зв'язку з канонізацією Володимира, а похвала Ользі була додана лише у XIV ст. після канонізації княгині¹⁴. Отже, якщо навіть визнати достовірним повідомлення про 15 років життя Ольги в християнстві, то все одно видається спірним рік смерті Ольги, позаяк для церковного поминання потрібна була лише дата (11 липня), а не рік. Встановлено, що літописна стаття під 969 р. вміщує проложне житіє Ольги, складене за усіма канонами агіографії¹⁵, за якими також пріоритет віддавався дню смерті, а не року. Тому, якщо «11 липня» є досить вірогідним, то 6477 р. може бути і відкоригованим з урахуванням інших джерел. Так, наприклад, деякі Новгородські літописи датують поїздку княгині 6466 р., що співпадає з даними Константина Порфірогенета (957 р.). З цього

¹⁰ *Лихачев Д. С.* Русские летописи и их культурно-историческое значение. — М.-Л., 1947. — С. 65–66.

¹¹ *Шахматов А. А.* Вк. праця. — С. 13–18.

¹² *Сахаров А. Н.* Дипломатия княгини Ольги // Вопросы истории. — 1979. — № 10. — С. 117.

¹³ *Щепкин В. Н.* Русская палеография. — М., 1967. — С. 149–150.

¹⁴ *Нікітенко М.* На зорі християнського Києва / Лаврський альманах. Випуск 10. — К., 2003. — С. 58.

¹⁵ Там само. — С. 56.

приводу О. Назаренко припустив наявність у деяких давньоруських літописах палеографічної помилки, де замість **ві** (12) було прочитано **єі** (15)¹⁶.

До німецьких латиномовних джерел належить насамперед Хроніка продовжувача абата Регінона Прюмського. На сьогодні найбільш прийнятною є думка, що автором хроніки був не хто інший, як сам місійний архієпископ на Русь Адальберт¹⁷, сучасник Ольги, який був безпосередньо знайомий з нею, оскільки відвідав Київ. Щодо Гільдесгаймських та Кведлінбурзьких анналів, то вони оповідають про посольство Ольги до Оттона I і нічого не говорять про хрещення княгині. Тому для даної теми ними можна знехтувати.

Продовжувач Регінона Прюмського зазначає, що в 959 р. до короля Оттона I прибули «посли Олени, королеви ругів, котра хрестилась у Константинополі за імператора Романа» (*Legati Helenae reginae Rugorum, quae sub Romano imperatore Constantinopolitano Constantinopoli baptizata est*)¹⁸. Щодо місця хрещення — Константинополя, то з німецькими джерелами солідарні і руські, і візантійські джерела, натомість, щодо часу події, то повідомлення Продовжувача Регінона викликало дискусію.

Дехто з істориків притримується думки, що мається на увазі Роман I Лакапен (919–944)¹⁹. Проте більшість дослідників, які віддають перевагу німецьким джерелам, приймають час правління Романа II (959–963)²⁰. Однак, на думку О. Назаренка, взагалі цей *lapsus memoriae* з Романом виник через те, що Адальберт писав хроніку після 973 року (отже, як мінімум, через 10 років по смерті Романа II та своєї подорожі на Русь), а в Києві він міг зустрічатися з послами імператора Романа II²¹. Однак, такої зустрічі джерела

¹⁶ Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII веков. — М., 2001. — С. 284–285.

¹⁷ Рамм Б. Я. Папство и Русь в X–XV веках. — М.-Л., 1959. — С. 35.

¹⁸ Хроника Регинона Прюмского с трирским продолжением // Назаренко А. В. Немецкие латиноязычные источники IX–XI веков. — М., 1993. — С. 105, 107.

¹⁹ Рапов О. М. Русская церковь в IX — первой трети XII в. Принятие христианства. — М., 1998. — С. 153–162.

²⁰ Ариньон Ж.-П. Международные отношения Киевской Руси в середине X в. и крещение княгини Ольги // Византийский временник. — 1980. — Т. 41. — С. 113–124; Оболенский Д. К вопросу о путешествии русской княгини Ольги в Константинополь в 957 г. // Проблемы изучения культурного наследия. — М., 1985. — С. 36–47; *Obolensky D. Ol'ga's Conversion: The Evidence Reconsidered* // *Harvard Ukrainian Studies*. — 1988/1989. — Vol. 12/13. — P. 145–158, та ін.

²¹ Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях. — С. 286.

не фіксують, але він був на Русі саме в часи правління в Константинополі Романа II, що, ймовірно, і внесло плутанину в «пам'ять», а відтак і повідомлення, добре поінформованого Адальберта.

Проте основним джерелом, за яким реконструюється хрещення княгині Ольги, є трактат «De ceremoniis aulae bizantinae», в укладенні якого безпосередню участь брав Константин VII Порфірогенет. Попри те, що в трактаті нічого прямо не говориться про мету візиту Ольги, а отже й хрещення, він не містить і точних дат. Зазначено лише, що перший прийом відбувся 9 вересня, в середу, а другий — 18 жовтня, в неділю²². На час самостійного правління Константина VII, ці дати і дні співпадали в 946 і 957 роках, що породило певну дискусію в історіографії щодо року візиту Ольги за даними «De ceremoniis», яку останнім часом започаткував у низці своїх публікацій Г. Літаврін, вихідними для якого є такі аргументи:

1) Співпадіння календарних порядків прийому арабів і Ольги та їх розташування в хронологічній послідовності, відтак, їх необхідно віднести і до одного року, названого в заголовку до першого арабського посольства.

2) Г. Літаврін припускає, що на обіді в імператора 9 вересня імператриця Елена Лакапена та її невістка — дружина Романа II сиділи за столом на одному троні — троні імператора Теофіла (829–842). Через те, що це було б незручно для Теофано, а цілком зручно для першої дружини Романа — Берти, яка померла 949 р., то звідси випливає *terminus ante quem* для прийомів Ольги. Місце ж, де говориться про дітей Константина VII і Романа вчений вважає зіпсутим²³. Таким чином, у концепції Г. Літаврїна, візит Ольги, описаний Константином Порфірогенетом, відбувся в 946 р. Однак, згодом, у 955 р. (за ПВЛ) відбувся другий візит

²² *Constantini Porphyrogeniti imperatoris. De ceremoniis aulae Byzantinae libri duo* / Erec. I. Reiskii. Bd. 1 (Далі — *De cerim.*). — Bonnae, 1829. — P. 594, 16; 598, 3.

²³ *Литаврин Г. Г.* О датировке посольства княгини Ольги в Константинополь // *История СССР*. — 1981. — № 5. — С. 173–183; *Він же.* Християнство на Русі в правління княгини Ольги // *Gesellschaft und Kultur Russland im frühen Mittelalter* / Hg. E. Donnert. — Halle, 1981. — С. 138–141; *Він же.* Древняя Русь, Болгария и Византия в IX–X вв. // *История, культура, этнография и фольклор славянских народов: IX международный съезд славистов.* Киев, сентябрь 1983 г. — М., 1983. — С. 68–71; *Він же.* Русско-византийские связи в середине X в. // *Вопросы истории*. — 1986. — № 6. — С. 41–52; *Він же.* К вопросу об обстоятельствах, месте и времени крещения княгини Ольги // *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования.* 1985. — М., 1986. — С. 49–57; *Він же.* Византия, Болгария, Древняя Русь (IX — начало XII в.). — СПб., 2000. — С. 174–190.

княгині, під час якого вона і прийняла хрещення в Константинополі. Ця гіпотеза вченого була підтримана низкою істориків²⁴.

У дискусію з Г. Літаврним вступив О. Назаренко, який відмітив слухність нового порушення проблеми датування прийому Константином Ольги, що вказує на нові інформативні можливості трактату. Проте, вчений зазначає, що Г. Літаврн оминув таке важливе питання, як автентичність самих заголовків, які є базовими для датування візиту. Доцільним є й залучення низки арабських джерел, та скрупульозне прочитання давньоруських²⁵. У результаті О. Назаренко прийшов до висновку, що немає достатніх підстав говорити про два візити Ольги в Константинополь і підтримав датування 957 роком.

Про приїзд Ольги в Константинополь, окрім трактату «*De ceremoniis*», повідомляють дві візантійські хроніки: Іоанна Скилиці та Іоанна Зонари. Перший писав в останній чверті XI ст., понад як 100 років після візиту княгині, але його хроніка користується репутацією надійного джерела²⁶. Щодо повідомлень Зонари (кінець XII ст.), то вони запозичені з хроніки Скилиці і ними можна знехтувати. Скилиця зазначає, що Ольга прибула в Константинополь, де і прийняла хрещення. Точної дати він не називає, але зазначає, що це сталося за імператора Константина VII Порфірогенета (27.I.945–9.X.959)²⁷. Проте, як і Константин у своїй хроніці Ольгу він називає язичницьким іменем Ельга.

²⁴ Müller L. Die Erzählung der «Nestorchronik» über die Taufe Ol'gas im Jahre 954/955 // *Zeitschrift für Slawistik*. — В., 1988. — Bd. 33/6. — S. 785–796; *Obolensky D.* Op. cit. — P. 145–158; *Featherstone J.* Ol'ga's Visit to Constantinople // *Harvard Ukrainian Studies*. — 1990. — Vol. 14. — P. 293–312; *Poppe A.* Once Again Concerning the Baptism of Olga, Archontissa of Rus' // *HOMO BYZANTINUS: Papers in Honor of Alexander Kazhdan*. — W., 1992. — P. 272–277.

²⁵ *Назаренко А. В.* Когда же княгиня Ольга ездила в Константинополь? // *Византийский временник*. — 1989. — Т. 50. — С. 66–83; *Він же.* Попытка крещения Руси при княгине Ольге в контексте международных отношений 60-х годов X века // *Церковь, общество и государство в феодальной России. Сборник статей* / Под ред. А. И. Клибанова. — М., 1990. — С. 24–40; *Він же.* Еще раз о дате поездки княгини Ольги в Константинополь: Источниковедческие заметки // *Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования. 1992–1993 годы*. — М., 1995. — С. 154–168; *Він же.* Древняя Русь на международных путях. — С. 223.

²⁶ *Moravcsik Gy.* *Byzantinoturcica*. 2. Aufl. Bd. 1: Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Turkvölker. — В., 1958. — S. 337 f.

²⁷ *Ioannis Scylitzae.* *Synopsis historiarum* / Ed. princeps, rec. I. Thurn. — В.-N.Y., 1973. — P. 240.77–81.

Отже, як бачимо, щодо місця хрещення княгині Ольги, то *абсолютно всі джерела*, в тому числі невербальні²⁸, пов'язують його з Константинополем. Однак, відсутність прямої вказівки про хрещення Ольги в книзі Константина, а також великий різнобій у датах решти джерел, і породили наявність в історіографії цілого спектра думок щодо часу, а відтак і місця хрещення княгині Ольги. Більшість істориків на сьогодні віддають перевагу хрещенню Ольги в Константинополі, безпосередньо спираючись на дані джерел щодо місця хрещення. Натомість є велика група, яка це заперечує, пов'язуючи хрещення Ольги з Києвом. До того ж ця група поділяється на тих, хто вважає, що княгиня охрестилася до поїздки в Царгород, і на тих, хто відносить акт хрещення по її поверненню до Києва.

Так, Є. Голубинський вважав, що Ольга охрестилася в Києві в проміжку між 952–957 рр. У своїй аргументації він посилався на «Пам'ять і похвалу Володимирі», позаяк це джерело, на його думку, заслуговує на повну довіру²⁹. М. Приселков зазначав, що на основі «De serimonia» безспірно можна встановити, що на момент свого приїзду в столицю Імперії в 957 р. Ольга була вже християнкою. Головним аргументом для нього була наявність священника Григорія серед почту княгині³⁰. Так само вважав С. Висоцький. На його думку, Ольга хрестилась у 6463 (955) р. у вузькому колі християнської громади в Києві і, можливо, таємно від місцевої громадськості. Лише після поїздки в Константинополь спершу приватна справа Ольги з охрещення набула значення державної акції і стала соціальним фактором тогочасного середньовічного світу³¹.

Однак, варто відмітити, що в усіх випадках хрещення слов'ян князь або магнат піддавався індивідуальним, саме на нього розрахованим місіонерським впливам — «умовлянням», «наставленням», «вихованню у християнській вірі»³². Акт хрещення містив

²⁸ Гордієнко Д. Візит княгині Ольги в Константинополь в мініатюрах Радзівілівського літопису // Праці Центру пам'яткознавства. Випуск 12. — К., 2007. — С. 181–192.

²⁹ Голубинский Е. Е. История русской церкви. Т. 1. Изд. 2-е. — М., 1901. — С. 79.

³⁰ Приселков М. Д. Русско-византийские отношения IX–XII вв. // Вестник древней истории. — 1939. — № 3. — С. 101–102.

³¹ Высоцкий С. А. О дате поездки посольства Ольги в Константинополь // Древние славяне и Киевская Русь. — К., 1989. — С. 158.

³² Ронин В. К. Славянская знать и западные миссионеры в Центральной Европе // Средние века. — Вып. 56. — М., 1993. — С. 121.

у собі не лише визнання залежності, але й політичну і військову підтримку новонаверненим володарем Імперії³³, адже перший і найголовніший обов'язок варварського правителя-неофіта щодо свого хрещеного батька — василевса — захист Імперії³⁴. Відтак говорити про якийсь прихований факт хрещення не доводиться, принаймні аналогій цьому в тогочасній історії не маємо.

М. Брайчевський припускає, що Ольга хрестилася разом зі своїм чоловіком Ігорем Старим одразу по підписанню договору 944 р.³⁵. Однак, навіть якщо визнати, що вони охрестилися після укладення вміщеного в Літопис русько-візантійського договору 944 р., в якому Ігор явно виступає як язичник, а подальші суто поганські обряди княгині Ольги визнати за чистої води літературні, «фольклорні», вставки, то видається, все ж таки, сумнівним, щоб у християнських батьків син залишився язичником. Те, що Святослав був язичником, на сьогодні ще сумніву не викликало.

Г. Острогорський віддав перевагу аргументу «від мовчання», вважаючи, що відсутність відповідних свідчень у трактаті «De serimonia» унеможливорює факт хрещення Ольги в Константинополі. На його думку, Ольга прибула до столиці Імперії уже християнкою, охрестившись у Києві в 954–955 рр. Свої висновки він будує на трьох основних аргументах:

1. Присутність у її почті священника Григорія, якого Г. Острогорський вважає її духівником.

2. Майже повна суголосність свідчень ПВЛ і «Похвали Володири» Якова Мніха про час хрещення Ольги (954–955 рр.).

3. Виняткові, на його думку, знаки уваги і шани, виявлені Ользі під час її прийому імператором³⁶.

Однак вразливим місцем аргументації Г. Острогорського видається те, що пункти 1 і 3 говорять радше про те, що безпосередньо на прийомі в імператора Ольга була вже християнкою, а не до прибуття її в Константинополь уже після хрещення в Києві. Тож, спираючись лише на факт Ольги-християнки на прийомі в Константина VII, не можна говорити про хрещення її в Києві.

³³ Див.: *Angenendt A. Taufe und Politik im frühen Mittelalter // Frühmittelalterliche Studien.* — В., 1973. — Bd. 7. — S. 152–165.

³⁴ Див.: *Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII ст.* — Л., 2001. — С. 37.

³⁵ *Брайчевский М. Ю. Ольга и Константинополь // Южная Русь и Византия. Сб. науч. тр. (к XVIII конгрессу византинистов).* — К., 1991. — С. 17.

³⁶ *Острогорский Г. А. Византия и киевская княгиня Ольга // To Honor Roman Jakobson. The Hague.* — Р., 1967. — Vol. VII. — С. 141.

М. Грушевський припускав, що Ольга охрестилася в Києві в часі, близькому до подорожі в Царгород, але скоріше по ній, ніж перед нею. Основним аргументом для вченого було те, що протоколи прийомів у імператора нічим не натякають на те (прямо не говорять — Д. Г.), що Ольга була християнкою. Приймаючи 957 р. як дату посольства, вчений обмежив і верхню дату події — 958 р. Відтак, за М. Грушевським, Ольга охрестилася в Києві десь наприкінці 957 — початку 958 рр.³⁷

Останнім часом цю позицію підтримав відомий англійський історик російського походження Д. Оболенський, який вважає, що Ольга відбула з Константинополя, як і прибула туди, язичницею. Свою аргументацію він будує на припущенні, що результат посольства був негативним. Таку позицію Д. Оболенський підкріплює посиланням на текст ПВЛ, де у відповіді візантійським послам відчувається невдоволено-іронічний тон Ольги³⁸. Однак, джерела прямо не говорять ані про причини посольства (окрім хрещення — ПВЛ), ані про результати. Відтак, дана позиція щодо часу хрещення спирається на гіпотетичні припущення, а не на джерела.

Французький історик Ж.-П. Ариньон, спираючись на дані німецьких джерел, припустив, що хрещення Ольги мало місце, ймовірно, в кінці 959 р. в Києві, оскільки слова «sub Romano imperatore» не дозволяють відносити дату хрещення до часу раніше 9 листопада 959 р., дня смерті Константина VII Порфірогенета³⁹.

Однак, щодо дискусії про місце хрещення княгині Ольги, то вона видається абсолютно безплідною. Як слушно відмітив академік Г. Літаврін: «піддавати сумніву факт хрещення княгині в Константинополі методологічно недопустимо — це означало б приносити в жертву здогадам ясні й чіткі свідчення джерел»⁴⁰.

Отже, незважаючи на однастайну позицію джерел щодо місця хрещення і з певними відхиленнями — щодо часу (Константинополь, за імператора Константина VII) все ж, нібито, маємо низку підстав, які дали змогу частині істориків запропонувати, з одного боку, інше місце хрещення — Київ, а з другого, і варіанти часу хрещення — до чи після подорожі до Царгорода.

Константин VII Порфірогенет у «De cerimoniis» дійсно прямо не згадує про хрещення княгині Ольги. Однак, аргумент «від мов-

³⁷ Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Т. 1. — К., 1994. — С. 451.

³⁸ Оболенский Д. К вопросу о путешествии русской княгини Ольги. — С. 41–42.

³⁹ Ариньон Ж.-П. Вк. праця. — С. 123–124.

⁴⁰ Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь. — С. 165.

чанья» може бути підданий сумніву, виходячи з жанрової особливості твору. Обряд хрещення у Візантії був загальновідомим і належав до компетенції церкви, а не двору. За «Епанагогою», оприлюдненою від імені імператорів Василя, Лева та Олександра після 879 р., держава і церква постають як одна інституція, на вершині якої стоять поруч один з одним імператор і патріарх як два провідники християнського світу. Імператор управляє світським суспільством за законами, які він встановлює і інтерпретує, однак, його законодавча влада не поширюється на сферу канонів і догм. Натомість щодо церкви він — покровитель і охоронець православ'я і захисник істинних догматів⁴¹. Тому, як наголосив О. Назаренко, автор міг зазначити даний акт, але не був зобов'язаний це робити⁴². Імператор у своїх церемоніальних приписах абстрагувався від часткових прецедентів і ретельно вилучав з використовуваних ним протокольних записів всі дані, що вказували б на конкретні обставини⁴³. Тому сам по собі текст «De serimonii» не має беззаперечних даних про те, чи була Ольга на прийомі в імператора вже християнкою чи ще язичницею, тому першочергового значення набувають інші дані, а також результати їх джерелознавчого аналізу.

Аби узгодити дані джерел, видається необхідним проаналізувати їхні свідчення в контексті тогочасних реалій. Враховуючи специфіку проблеми — хрещення київської княгині, доцільним є розгляд даних «De serimonii» безпосередньо в контексті релігійно-обрядової практики Візантійської церкви. Адже, як слушно відмітив О. Назаренко, залишаючи поза увагою всеохопну роль церкви в ранньосередньовічному суспільстві, неможливо створити повноцінної історії того суспільства⁴⁴. Відтак, даний методологічний підхід дозволив мені в низці публікацій не лише підтвердити час і місце хрещення Ольги, як Константинополь, 957 року, але й дав змогу *вперше в історіографії запропонувати точну дату події*⁴⁵.

⁴¹ Див.: Дворкин А. Л. Теория «Эпанагоги» об имперской и патриаршей власти и ее трансформация на Руси // Славяне и их соседи. — М., 1994. — С. 62.

⁴² Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях. — С. 272.

⁴³ Там само. — С. 230.

⁴⁴ Назаренко А. В. О междисциплинарном подходе к изучению Древней Руси // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. — 2002. — № 1. — С. 5.

⁴⁵ Гордієнко Д. С. Хрещення княгині Ольги: історіографічна традиція в контексті реалій X ст. // Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. Зб. наук. праць. — 2005. — Вип. 14. — С. 5–17; *Він же*. Хрещення княгині Ольги в контексті обрядової практики візантійської церкви // RUTHENICA. — К., 2006. — Т. V. — С. 12–18.

За канонами візантійської церкви, хрещення є образом погребіння і воскресіння Господа⁴⁶. Той, хто готувався до хрещення, мав разом з усіма додержуватися сорокаденного посту та передочищатись утриманням. Хрещенню обов'язково передувало оглашення. Катехізація відбувалась протягом сорокаденного посту перед охрещенням. Проте час, протягом якого людина перебувала в статусі оглашеного, міг бути і змінений, але лише в сторону збільшення. 7 канон Лаодикійського Собору (364 рік), за яким постановлено приймати до церкви не інакше, як по засвоєнню Символу віри⁴⁷, залишався незмінним⁴⁸. Таким чином ніщо не заважає припускати, що Ольга спочатку огласилася і, як наслідок, мала відбути обов'язковий сорокаденний піст і пройти катехізацію, чого вимагали канони візантійської церкви.

Про те, що Ольга в Константинополі дійсно пройшла катехізацію, прямо говорить запис у ПВЛ, причому на ці слова раніше чомусь не звертали уваги історики: «и поучи ю патриархъ в вѣрѣ и заповѣда ен в церковнемъ оуставѣ, и о молитвѣ и постѣ, и в милостини, и в въздѣржанни тѣла чиста...»⁴⁹. У цих словах можна вбачати певну паралель з оглашальними словами-повчаннями, з якими катехети зверталися до неофітів.

В. Татищев переповідає звістку Якимівського літопису, що Ольга научена була вірі Христовій від пресвітерів, однак, які були в Києві⁵⁰. Катехізацію в Києві підтримував і Х. Ганнік, яка, на його думку, відбулася 955 р., а хрещення сталося вже в Царгороді 957 р.⁵¹. Катехізація в Києві за візантійськими канонами була цілком можливою. Втім, з одного боку, Константин фіксує язичницьке ім'я Ольги, хоча християнське ім'я, за канонами, давали вже під час оглашення, то воно мало б бути Олена, а з другого, за візантійською практикою, володар-неофіт піддавався впливу безпосередньо і переважно в столиці Імперії.

Наприклад, за імператора Іраклія, в 618 р., в Константинополь прибула група гунів на чолі зі своїм володарем, де їх охрес-

⁴⁶ Правила Святых Поместных Соборов с толкованиями. — М., 2000. — С. 261.

⁴⁷ Там само. — С. 213–214.

⁴⁸ *Амвросий*. Таинство святого крещения по чину православной Церкви // Странник. — 1864. — № 1. Январь. — Отдел II. — С. 20–21.

⁴⁹ ПСРЛ. — Т. 2. — Ст. 49.

⁵⁰ *Татищев В. Н.* История Российская. — М.-Л., 1963. — Т. II. — С. 56.

⁵¹ *Hannick Ch.* Die byzantinischen Missionen // Kirchengeschichte als Missionsgeschichte. Bd. 2: Die Kirche des früheren Mittelalters. 1. — München, 1978. — S. 340–346.

тили. Імператор став хрещеним батьком їх вождя, а візантійська знать і знатні дами — покровителями його васалів та їх жінок. Високі гості отримали щедрі подарунки, а їх володарю перед поверненням додому був наданий титул патрикія Імперії ромеїв⁵². На середину X століття припадає початок кампанії з навернення в християнство угорців. У 948 р. в Константинополь прибули посли князя мадяр Файза. Як повідомляє Скиліца, в 953 р. «їх князь Вулосуд, удаючи, ніби полюбив християнську віру, прибув у Константинів град. Він хрестився, причому Константин [Порфірогенет] став його хрещеним батьком, був удостоєний титулу патрикія і став володарем великих багатств... Через деякий час і Гілас, який також був князем турок [так візантійці називали угорців. — Д.Г.], прибув у столицю і був охрестився. Він також отримав ті самі благодіяння і почесні...»⁵³.

За Літописом, Ольга також стала хрещеницею Константина VII⁵⁴, хоча дехто з істориків вважає це повідомлення фольклорним⁵⁵. Проте слід відмітити, що, попри літературно-фольклорну форму висвітлення даного факту, княгиня, цілком можливо, дійсно стала хрещеницею імператорської родини. Під час хрещення як дорослого, так і дитини, за канонами церкви, необхідно є присутність хрещених батьків, оскільки церква сприймала хрещення як нове народження. Однак за 22 канонами II Нікейського Собору, головним правилом було, аби чоловіків, що хрестилися, приймали від купелі хрещення чоловіки, а жінок — жінки⁵⁶. Такі приклади в історії Візантії далеко не поодинокі. В 527–528 рр. якийсь Гард, вождь гунів (ймовірно, утигурів або кутригурів), який мешкав по сусідству з кримським містом Боспором, прибув у Константинополь і там охрестився. Його хрещеним батьком став імператор Юстиніан. Осипаний подарунками, Гард був відсланий назад у свою країну, де він, віднині як хрещений син і підданий — союзник імператора, мав охороняти інтереси Візантії в кримському регіоні⁵⁷. За Літописом, княгиня Ольга мала відправити Константину VII військову допомогу⁵⁸, що немов

⁵² *Оболенский Д.* Византийское Содружество Наций. Шесть византийских портретов. — М., 1998. — С. 71.

⁵³ *Ioannis Scylitzae.* Op. cit. — P. 239.60–74.

⁵⁴ Див.: ПСРЛ. — Т. 2. — Ст. 49.

⁵⁵ *Высоцкий С. А.* Вк. праця. — С. 156.

⁵⁶ *Амвросий.* Вк. праця. — С. 6–7.

⁵⁷ *Оболенский Д.* Византийское Содружество Наций. — С. 70.

⁵⁸ Див.: ПСРЛ. — Т. 2. — Ст. 51.

би було узгоджено договором. Однак вимога імператора стосувалась дотримання взятого неофітом зобов'язання з захисту Імперії, що було невід'ємною частиною тогочасної дипломатії⁵⁹.

Можна згадати і те, що хрестильне ім'я Ольги — Олена. А це ім'я правлячої за її часів імператриці — дружини Константина VII Елени Лакапени, що також може вказувати на імператорську родину⁶⁰, як на хрещених батьків. Подібна ситуація була за болгарського князя Бориса, який при хрещенні взяв ім'я імператора Михаїла III — свого хрещеного батька, а онук Ольги — київський князь Володимир — ім'я Василя II. Саме такою була практика «політичних» хрещень середньовіччя⁶¹, принаймні для країн візантійського культурного кола.

Однак для точного дотримання канону, саме імператриця Елена мала прийняти Ольгу від купелі. Відтак княгиня Ольга стала хрещеницею не імператора Константина VII, а імператриці Елени, тому й трапеза їй дана була на жіночій половині — саме з боку хрещеної матері, а отже з повним дотриманням канону. Літописець, як особа духовна, мав бути обізнаним у канонах і церковній практиці. Однак це суперечило б легенді про сватання імператора до Ольги, якого вона так вдало «переключка»⁶². Тому в розповіді про візит Ольги в Константинополь, імператриці просто не було місця. Опустити ж те, що Ольга стала хрещеницею імператорської родини літописець не міг, адже це був явний зовнішньополітичний успіх молодой Київської держави — вступ у систему імператорської родити, що значно підвищувало статус володарки Русі. Таким чином замість хрещеної матері, в Ольги й з'явився хрещений батько — імператор Константин VII.

Тому більш ймовірно видається думка, що і оглашення, і хрещення Ольги відбулися в Константинополі.

Виходячи з вищевикладеного, в аналізі даних «De cerimoniis» на особливу увагу заслуговує проміжок часу між 9 вересня і 18 жовтня — датами першого і другого прийому княгині Ольги в імператора, між якими проминуло рівно 40 днів, які і були необхідним терміном для відбування обов'язкового посту перед хрещенням.

⁵⁹ Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. — С. 43–44.

⁶⁰ Гордієнко Д. С. Хрещення княгині Ольги: історіографічна традиція. — С. 15.

⁶¹ Див.: *Angenendt A. Kaiserherrschaft und Königstaufer: Kaiser, Könige und Päpste als geistliche Patrone in der abendländischen Missionsgeschichte.* — В.-Н.-У., 1984. — С. 5–11.

⁶² ПСРЛ. — Т. 2. — Ст. 50.

В історіографії неодноразово зазначалося про те, що Ольга не могла бути на прийомі в імператора язичницею. Вказували як на наявність серед посольства священика Григорія, так і на особливу урочистість і неординарність прийому. Як зауважує Г. Літаврін, це був прецедент у дипломатичній практиці Імперії⁶³. На думку польського історика А. Поппе⁶⁴, на те, що Ольга була християнкою на прийомі в імператора, вказує той факт, що під час обіду вже 9 вересня Ольга сиділа разом з вищими придворними дамами — зостами-патрикіями за одним столом. Відтак, на його думку, вона була удостоєна звання зости-патрикії з приводу свого хрещення і вступу у візантійську ідеальну сім'ю народів.

Княгиня Ольга була прийнята в розкішному залі палацу Магнаври, де стояв трон Соломона. В цьому залі відбувалися прийоми найбільш знатних осіб, про що оповідає Продовжувач хроніки Теофана: «Звичай приймати в Магнаврі, — передає він, — існує в царів ромейських, коли вони хочуть прийняти когось з великих і славетних людей за гегемонією⁶⁵. Проте історики, знову ж, обминали увагою релігійно-світоглядні уявлення Візантії. 31 Канон Лаодикійського Собору, окрім шлюбно-сімейних заборон, забороняє і спільні трапези разом з еретиками та язичниками⁶⁶. Така ж заборона була поширена і на Русі по запровадженню християнства за князя Володимира⁶⁷. Натомість, у коментарі до 11 Канону Гангрського Собору Зонара зазначає, що з давніх часів встановлено звичай після споживання Святих Таїн сходитись разом і разом вживати їжу. Ці спільні трапези називались «вечерями любові» (ἀγάλα)⁶⁸. Першою з таких трапез і була трапеза після оглашення, коли оглашений вперше, ще в «обмежених правах», долучався до християнської громади. Саме з цього моменту Тертуліан і бл. Августин оглашених називають *нововибраними Богом*, або: *такими, що тільки но вступають в число воїнів Божих* (novitiosi et tirones Dei)⁶⁹.

⁶³ Літаврін Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь. — С. 180, 193.

⁶⁴ Poppe A. Op. cit. — P. 272–273.

⁶⁵ Цит. За: Айналов Д. В. Княгиня Ольга в Царьграде // Труды XII Археологического съезда 1902 г. — М., 1905. — Т. III. — С. 13.

⁶⁶ Правила Святых Поместных Соборов. — С. 243.

⁶⁷ Див.: Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв. / Изд. подгот. Я. Н. Шапов. — М., 1976. — С. 89.

⁶⁸ Правила Святых Поместных Соборов. — С. 118.

⁶⁹ Цит. за: Долоцкий В. И. Чин оглашения в древней Христианской Церкви // Христианское чтение на 1849 год. Часть I. — С. 417.

Звичай «вечерь любові» був відомий у Візантії. Так, коли 473 р. один з арабських царьків прибув у Константинополь і виявив бажання охреститись, імператор Лев I посадив його за *царський стіл* і навіть дозволив бути присутнім на засіданні сенату. Тоді це викликало нарікання серед знаті, переважно язичників, саме через те, що імператор надав йому місце, «де сидять перші серед патрициїв, — і все це під тим приводом, що він погодився стати християнином (σχηματισάμενος... ὅτι δὴ Χριστιανὸς ἀνελείσθη γενέσθαι)»⁷⁰.

Отже, з огляду на візантійську церковно-обрядову практику, напередодні 9 вересня 957 р., найімовірніше 8 вересня, на день Різдва Богородиці, відбулося оглашення руської княгині Ольги, що відповідало візантійській традиції приурочувати визначні події до якогось свята. 9 вересня, в середу, відбувся славнозвісний прийом у Константина VII Порфірогенета⁷¹. На цьому прийомі був даний офіційний обід (κλήτωριον), на якому імператриця і її невістка сіли разом на троні Теофіла, а княгиня Ольга стояла збоку⁷². Ця трапеза далі називається окремою (ἀλοκοιλτή). Для руської княгині був даний також «інтимний» святковий обід, який, за християнською традицією, і міг бути тією трапезою, що символізувала входження неофіта (в даному випадку Ольги) до християнської громади. Про те, що це був не звичайний «дипломатичний» обід, може промовляти той факт, що перед тим її запросили в житлові приміщення палацу, де княгиню приймав імператор з августою і їхніми порфірородними дітьми⁷³. Десерт був поданий у розкішній їдальні (ἀριστητήριον), в якій зазвичай давались обіди невеликій кількості вибраних осіб або ж родичів.

Після того, як княгиня Ольга відбула належний сорокаденний піст, у ніч на 18 жовтня 957 р., саме з суботи на неділю, відбулося хрещення руської княгині, на честь якого 18 жовтня знову був даний урочистий обід у імператора Константина VII⁷⁴, який також не був типовим для дипломатичної практики Візантії. Пентакувуклій св. Павла, в якому він відбувся, був побудований Василем Македонянином і являв собою великий зал (μεγίστον τρίκλιον)⁷⁵. Разом

⁷⁰ Ex historiae Malchi Rhetoris // Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae. — Bonnae, 1829. — Vol. 14. — N. 1. — P. 233.

⁷¹ De cerim. — P. 594, 16.

⁷² Ibid. — P. 596; 21.

⁷³ *Литаврин Г. Г.* Візантія, Болгарія, Древня Русь. — С. 173, 363.

⁷⁴ De cerim. — P. 598, 3.

⁷⁵ *Айналов Д. В.* Вк. праця. — С. 19.

з імператрицею обідали їх порфірородні діти, невістка і княгиня Ольга, до того ж ясно мовиться, що княгиня Ольга *сиділа* разом з представниками імператорської родини, щось на зразок «родинної вечірки», зости на цей раз обідали окремо. Про неофіційний характер промовляє і той факт, що офіційна частина прийому не зафіксована в праці Константина VII Порфірогенета, можна припустити, що її і не було.

З цього можна висувати, що саме дані Константина VII Порфірогенета, викладені в «*De cerimonii*», найбільш точно і повно передають хронологію хрещення княгині Ольги, хоча прямо про це і не говорять. Таким чином аргумент *ex silentio*, який став відправним для Г. Літаврїна щодо перегляду даних «*De cerimonii*» і пропозиції датувати описаний імператором візит Ольги 946 р., а, отже і висунення концепції про два візити київської княгині в Константинополь можна піддати сумніву.

Однак, попри те, що 957 р. добре узгоджується з усією групою джерел, прийом Ольги за «*De cerimonii*», як було зазначено, можна датувати як 946, так і 957 р., хоча інформативних можливостей 15 розділу II книги видається не достатньо для переконливого вирішення цього питання. Тому варто звернутись як до інших частин «*De cerimonii*», так і решти візантійських джерел.

Вже О. Назаренко у контексті розгляду теми поїздки Ольги в Константинополь за даними «*De cerimonii*» звернув увагу на формуляр звернення до руського князя (розділ II, 48): «Εἰς τὸν ἄρχοντα Ῥωσίας. βούλλα χρυσῆ δισολδία. γράμματα Κωνσταντίνου καὶ Ῥωμανοῦ τῶν φιλοχρίστων βασιλέων Ῥωμαίων πρὸς τὸν ἄρχοντα Ῥωσίας»⁷⁶ (До архонта Русі. Булла золота в два соліди. Послання Константина і Романа, христолюбивих василевсів ромеїв, до архонта Русі). Цей формуляр майже дослівно (окрім вживання *singularis* «ἄρχων» замість *pluralis* «ἄρχοντες») співпадає з формуляром звернення до угорських князів і печенізьких ханів: πρὸς τοὺς ἄρχοντας τῶν Τουρκων, εἰς τοὺς ἄρχοντας τῶν Πατζινακίτων⁷⁷. Ідентичність звернення підкріплюється однаковістю вартості хрисовула — два соліди. Таким чином, звернення до руського князя підпадає під загальний трафарет звернення до незалежного поганського володаря. Отже він відображає стосунки Константинопольського уряду з київським у період до хрещення княгині Ольги. Так як звернення адресується від імені Константина VII і Романа II, О. Назаренко пропонує

⁷⁶ De cerim. — P. 690.21–691.1.

⁷⁷ Ibid. — P. 691.7.

датовати його появу періодом паски 946 р., коли Роман II став співправителем батька⁷⁸. Так як послання адресувалось саме «архонту», а не «архонтіссі» Русі, воно було створено не пізніше смерті князя Ігоря. Однак, за ПВЛ, Ігор загинув зимою 6453 (945) р. під час збирання полюддя з древлян⁷⁹, тобто ще до коронації Романа II. Проте вже О. Шахматов відмічав, що за своїм походженням 6453 р. є лише датою закінчення правління Романа I Лакапена⁸⁰. Ця дата була в «Початковому зводі», автор якого користувався «Хронографом по великому викладу», звідки він взяв дані щодо походу Ігоря на греків разом з помилковою датою — 6428 р.⁸¹ Таким чином, на основі «Хронографа» для автора «Початкового зводу» Ігор був сучасником Романа I Лакапена, а отже і його смерть була «приурочена» до закінчення правління цього імператора. Отже, можна припустити, що Ігор загинув не в 944/5, а не раніше 946 р.⁸² Звичайно, це припущення залишається дискусійним, адже, готуючи хрисовул, у столиці Візантії ще могли не знати про прихід до влади княгині Ольги. Однак щодо проблеми датування візиту княгині Ольги в Константинополь, описаного в «De cerimoniis», цей аргумент може бути додатковим проти віднесення цієї події на осінь 946 р.

Проте літописну дату смерті можна піддати сумніву, і на основі іншого трактату Константина VII — «De administrando imperio»⁸³. Саме цей твір дослідники відносять до авторства самого Константина⁸⁴, а його створення — до 948–952 рр.»⁸⁵. В «De administrando» подається досить детальна і точна інформація про Придніпровську Русь. Знає Константин і князя Ігоря (Ἰγγωρ⁸⁶), однак нічого не знає про його смерть, як і жодним словом не згадує княгиню Ольгу, яка в будь-якому разі йому була відомою (її послі

⁷⁸ Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях. — С. 261.

⁷⁹ ПСРЛ. — Т. 1. — М., 1962. — Ст. 54–55; Т. 2. — Ст. 42–43.

⁸⁰ Шахматов А. А. Вк. праця. — С. 108.

⁸¹ Творогов О. В. Древнерусские хронографы. — Л., 1975. — С. 71, 260, 273.

⁸² Див.: Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях. — С. 263.

⁸³ Гордиенко Д. С. К дискуссии о времени крещения княгини Ольги // Российское византиноведение. Традиции и перспективы. Тезисы докладов XIX Всероссийской научной сессии византинистов. — М., 2011. — С. 71–74.

⁸⁴ Шевченко И. Перечитывая Константина Багрянородного // Византийский временник. — 1993. — Т. 54. — С. 28.

⁸⁵ Литаврин Г. Г., Новосельцев А. П. Предисловие // Константин Багрянородный. Об управлении империей. — М., 1991. — С. 5.

⁸⁶ Константин Багрянородный. Об управлении империей. — М., 1991. — С. 44.

фігурують у русько-візантійському договорі 944 р., укладеному за Константина⁸⁷). Дивним виглядає й те, що Константин включивши опис прийомів Ольги в «De serimonii», зовсім не згадав про неї в «De administrando», і це при тому, що трактат призначався для сина Константина — Романа II, який також, за «De serimonii», особисто знав княгиню Ольгу. В той же час Скиліца, поміщаючи візит Ольги в Константинополь у період правління Константина VII, зазначає, що прибула вона після смерті свого чоловіка. Знає Скиліца і те, що її чоловік ходив походом на Візантію⁸⁸.

Таким чином, можна припустити, що «De administrando» був створений до візиту Ольги в Константинополь, що є черговим аргументом на користь дати — 957 р., яка добре узгоджується з іншими, незалежними від «De serimonii» чи «De administrando» джерелами — руськими і німецькими. Тому, найбільш прийнятним і обґрунтованим роком візиту княгині Ольги в Константинополь, за даними «De serimonii», є 957 р. Відтак на сьогодні можна досить впевнено стверджувати, що княгиня Ольга охрестилася в Константинополі в ніч на 18 жовтня 957 р.

---

⁸⁷ ПСРЛ. — Т. 2. — Ст. 35.

⁸⁸ *Ioannis Scylitzae*. Op. cit. — P. 239.59–76.